

АДАБИЙ ҚАҲРАМОН – ИНСОННИНГ АДАБИЁТДАГИ ОБРАЗИ

Абдулла УЛУГОВ

Алишер Навоий номидаги

Тошкент давлат ўзбек тили ва

адабиёти университети профессори,

филология фанлари номзоди

ulugovabdulla05121960@gmail.com

Аннотация: Адабий қаҳрамон адабиётшуносликдаги муҳим муаммолардан биридир. “Адабий қаҳрамон” деганда эса биринчи навббатда, бадиий асарлардаги инсон образи назарда тутилади. Бадиий асарларда кишилар образи ҳаёт воқеалари жараёнида, хаёл тасаввурдаги олам ичида кўрсатилади. Улар феъл-атвори, хатти-ҳаракатига кўра бир-биридан ажралиб туради. Шеър, насрий ва драма турига мансуб асарлардаги кишилар образи ўзига хос хусусиятлари билан эътиборни тортади.

Мазкур мақолада бадиий асарларда инсон образи қандай акс эттирилиши тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Калит сўзлар: бадиий асар, инсон, қаҳрамон, персонаж, характер, ижтимоий ҳаёт, муаллиф мақсади, асар мавзуси, асар гоёси, наср, шеър.

Инсон оламдаги жамики нарсаларнинг энг афзали, борликдаги барча мавжудотларнинг устунлиги қилиб яратилган. Шунинг учун муқаддас «Қуръон»нинг «Ал-исро» сураси 70-оятда: «Дарҳақиқат, Биз одам болаларини азиз-мукаррам қилдик ва уларни барру-бахрда – қуруқлик ва денгизда (от, улов ва кемаларга) чиқариб қўйдик ҳамда уларга ҳалол-пок нарсалардан ризқу рўз бердик ва уларни ўзимиз яратган жуда кўп жонзотлардан афзал-устун қилиб қўйдик»¹ дейилади. Жаҳон адабиётининг мумтоз намуналарида ҳам парвардигор бутун борлиқни инсон учун бунёд этгани, унинг коинотни йўқдан бор қилишдан мақсади инсон бўлгани мадҳ этилади. Алишер Навоий «Ҳайрат ул аброр» достонининг «Аввалги муножот» бобида:

Ганжинг аро нақд фаровон эди,

Лек боридин ғараз инсон эди²

дейди. Айни асарнинг «Сўз таърифи» фаслида эса:

Тенгрики, инсонни қилиб ганжи роз

Сўз била ҳайвондин анга имтиёз³

¹ Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. –Т.: «Чўлпон», 1992. –469 б. –195-бет.

² Navoiy A. Hayrat ul-abror. –Т.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. –392 б. –19-бет.

³ Ўша манба. 45-бет.

дея эътироф этади.

Фалсафада ҳам инсон ҳар қандай фалсафий таълимотнинг асосини ташкил этувчи фундаментал фалсафий категория эканлиги таъкидланиб, у тана, руҳият ва маънавиятнинг йиғиндиси эканлиги уқтирилади ҳамда инсоннинг ҳис-туйғулари, кайфият, кечинмаси унинг руҳияти билан боғлиқлиги, жамиятдаги мавжуд шарт-шароит, тартиблар асосида шаклланган қобилият, малака, одат, кўникмалари йиғиндиси эса унинг маънавияти эканлиги қайд этилади⁴. Барча табиий ва ижтимоий фанларда инсон ва унинг ҳаёти билан боғлиқ масалалар ўрганилиб, уларни тажрибадан ўтказиш, таҳлил қилиш асосида инсон вужуди, руҳияти ва маънавиятининг муайян жиҳатлари хусусида хулосалар чиқарилади. Узоқ кузатишлар натижасида эришилган бу хулосалар эса кишиларнинг ўзини англаши, турмушини яхшилашига, албатта, таъсир кўрсатади.

Дунёнинг барча муаммолари бевосита инсонга дахлдор бўлгани боис, адабиётда ҳам азалдан ҳаётнинг ҳамма масалалари инсонга боғлиқ ҳолда гавдалантирилади. Ҳомер ва Фирдавсий дostonларида, Эсхил ва Шекспир трагедияларида, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий «хамса»ларида, Фёдор Достоевский, Лев Толстой, Оноре де Бальзак, Рабиндранат Тҳакур каби адибларнинг романларида, Ги де Мопассан, Антон Чехов, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида турли замон ва маконда яшаган ҳар хил феъл-атворли кишилар ҳаёти, уларнинг кайфият, кечинмалари ҳақида сўз юритилади. Эзоп, Крилов, Гулҳаний масаллари эса инсон эмас, турли ҳайвонлар, паррандалар тўғрисида бўлса-да, аслида уларда ҳам одамлар назарда тутилади. Шу боисдан ҳам Абдурауф Фитрат: «Адабиётнинг мавзуъи бутун табиат, борлиқ дунёси, инсоннинг ўз ички-ташқи дунёсида сезиб онглаганларидир»¹. Дoston, роман, ғазалларда одамлар ҳаёти ва уларнинг ўй-кечинмалари ҳақида бевосита, масал сингари асарларда эса бавосита фикр юритилади. Яъни уларда жонзотлар, ўсимликлар, турли маъданлар, нарс-буюмлар худди одамлар сингари гапиртирилади, ҳаракат қилдирилади. Уларнинг бир-бири билан алоқа, муносабати одамларнинг ҳаёт тарзига монанд кўрсатилади. Чунки инсон адабиётнинг асосий тасвир объекти саналади. Адабиёт санъатнинг бошқа

⁴ Фалсафа: қомусий луғат. –Т.: «Шарк», 2004. –496 б. –165–166-бетлар.

¹ Фитрат А. Танланган асарлар. Ж. IV. Дарслик, ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. –Т.: «Маънавият», 2006. –336 б. –13-бет.

турларидан айти шу жиҳати – инсонни асосий бош мавзу қилиб олганлиги билан ажралиб туради. Кишиларнинг моддий эҳтиёжини қондиришга хизмат қиладиган меъморий иншоотлар, тарихий обидалар, уй-рўзғор буюмлари, меҳнат қуроллари, жанг аслаҳалари ҳам ўз шакли, безак, нақшлари билан санъат асари ҳисобланади. Рассом томонидан чизилган тоғ, денгиз, дарё, юлдузли осмон манзарасида ҳам, қоялар устида бир сават оқ гул каби очилиб турган наъматак таърифланган шеърларда ҳам муайян гўзаллик акс эттирилади. Шу боисдан турли мевалар, ҳар хил манзарали дов-дарахтлар, ўт-ўланлар – табиат манзараси гавдалантирилган рангтасвир асарлари кўзга яққол ташланиб турадиган жойларга осиб қўйилади. Рассом, ҳайкалтарош, меъмор яратган айрим асарларда инсон қиёфасининг «кўринмаслиги» уларнинг санъат асари саналишига монелик қилмайди. Чунки инсон тасвирланмаган айти хилдаги асарлар ҳам кишиларнинг ҳис-туйғуларига таъсир этиб, уларга руҳий-маънавий куч бахш этади. Меъморий иншоотлар, тасвирий санъат асарлари ҳам кишиларнинг манфаати учун мўлжалланади ва уларнинг эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилади. Рассом одамларнинг юз-кўзи, қоматини, ҳайкалтарош кишиларнинг ташқи қиёфасини гавдалантиради ва одамнинг муайян бир кўриниши – унинг ташқи жиҳати ҳақида тасаввур беради. Одам-инсон эса ғоят мураккаб мавжудот. Унинг ташқи қиёфасидан кўра, ички олами муҳимроқ аҳамиятга эга. Чунки дунёнинг барча муаммолари инсоннинг ички оламида акс этади. Унинг ҳаётидаги жамики ўзгаришлар бевосита ички оламига боғлиқ ҳолда кечади.

Одам-инсон ким? У қандай пайдо бўлган? Инсон нима учун яратилган? Унинг мақсади нима? Инсон ўзини қандай тутиши, қандай яшаши, нимага интилиши керак? Бу каби саволлар азал-азалдан мутафаккир, ижодкорларни ўйлантирган. Шу боисдан ушбу муаммолар санъат ва барча ижтимоий фанларнинг асосий мавзуси бўлиб келган. Инсоннинг ҳаётдаги мақсади ва вазифалари ҳақида мушоҳада юритиш инсоният тарихидаги барча динларнинг ҳам мазмун-моҳиятини белгилаган.

Инсон ўзида коинотдаги барча жонли ва жонсиз нарсаларга хос сифат, хусусиятларни мужассам этади. Шунинг учун у турли одамларни ўзига бирлаштирувчи мўъжаз макон саналади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул қулуб» асарида инсонни олий мавжудот сифатида таърифлар экан, «Одамий шарифул

кавнайндир», яъни «Одам икки дунёнинг энг азиз ва энг шариф мавжудотидир»¹ дейди. Шарқ ва Ғарб адабиётининг бошқа улуғ намояндалари ҳам инсонни Тангри таолонинг чексиз қудрати, сиру асрори акс этадиган тилсим, деб таъкидлашади. Улар одамни катта оламнинг кичрайтирилган нусхаси, илоҳий оламнинг ажралмас бўлаги сифатида улуғлашади. «Бизнинг қалбимиз, – дейди ҳинд адиби Рабиндранат Тҳакур, – Коинотдан тухфалар олиб туради. Бу коинот қавм-қариндошларимизнинг каттакон хонадонидай бир нарса»². Асарлари жаҳон адабиётида алоҳида ўрин тутадиган ирландиялик машхур ёзувчи Жеймс Жойс эса: «Тангри Одам Ато ва Момо Ҳавони яратди... Қудратда тенгсиз парвардигори олам ўз илки-имкониятида неки бўлса, барчасини уларга муҳайё қилган эди...» дейди³. Аммо шундай беқиёс руҳий қудрат, чексиз ақл-заковат соҳиби бўлган инсон ҳайратомуз мўъжиза эканлиги баробарида, беҳад тубанлашиб кетадиган жонзот. Инсон ўзининг илоҳий-руҳий қудрати туфайли юксакликка ҳам кўтарилади, ҳайвоний ҳирсу нафс домига тушганида, ўзини хароб ҳам этади. Адабиётда азал-азалдан инсон табиатининг ана шу сир-синоати хусусида сўз юритилади. Инсоннинг жумбоқ, тилсим эканлиги аввало ҳар бир одамнинг феъл-атвори вазият, шароит билан боғлиқ тарзда ўзгаришидан келиб чиқади. Инсоннинг руҳияти, кайфиятига теварак-атрофидаги барча нарса-ҳодисалар таъсир кўрсатади. Шу боисдан у ҳис-туйғуларига берилади: бир зумда хурсанд бўлиб, қувончга тўлса, тўсатдан хафа бўлиб, қайғуга ботади. Шунинг учун Фёдор Достоевский: «Инсон – тилсим. Уни англаш, тушуниш керак. Умринг бўйи инсонни англаш, тушунишга интилар экансан, ҳеч қачон «вақтим беҳуда кетди» дема. Мен шу тилсимни англаш, тушуниш билан шуғулланаман. Чунки мен инсон бўлишни истайман» дейди⁴.

«Коинот гултожи», «оламнинг кичрайтирилган нусхаси» сифатида таърифланадиган «инсон», «одам», «киши» арабча сўз бўлиб, улар қуйидагича изоҳланади: «Инсон – одам. 1. Одамзод, башар. 2. Ҳар бир якка шахс; одам. 3. Кимсага (одатда, салбий муносабатли) мурожаат шакли»¹. «Одам – Одамато,

¹ Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 14-том. –Т.: “Фан”, 1998. –304 б. –113-бет.

² Тагор Р. Асарлар. Саккиз томлик. 8-том. –Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. –360 б. –297-бет.

³ Жойс Ж. Навқирон санъаткорнинг сийрати. – «Жаҳон адабиёти» журнали, 2007 йил, 3-сон. 3–98-бетлар. –79-бет.

⁴ Достоевский Ф.М. Возвращение человека. –М.: «Советская Россия», 1989. –560 с. –с. 7.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. П. –Т.: «Ўзбекистон илмий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. –672 б. –231-бет.

инсон. 1. Фикрлаш, сўзлаш ва меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган, шу туфайли бошқа ҳамма махлуқотдан устун турувчи жонли зот; киши, инсон. 2. Кишилиқ жамиятининг айрим бир аъзоси, шахс»². «Киши» сўзи қуйидагича тавсифланади: 1. Фикрлаш, сўзлаш ҳамда ижтимоий меҳнат жараёнида қурол яшаш ва ундан фойдаланиш қобилиятига эга бўлган жонли мавжудот, одам, инсон. 2. Инсониятга мансуб зот, шахс, одам. 3. Умуман, балоғат ёшидан ўтган шахс. 4. Ўзга, бегона шахс, биров. 5. Шариатга биноан, балоғатга етган хотин-қизлар юзини, ўзини кўрсатмаслиги керак бўлган бегона эркак. 6. Таъкид ифодалайди»³.

Драма турига мансуб асар (драма, трагедия, комедия)лар қаҳрамонлари «қатнашчилар», «иштирок этувчилар» дейлиб, уларнинг исми, ёши, мансаби, ўзаро алоқадорлиги билдирилади. Спектакль, фильмларда қаҳрамонлар номи ва роль ижрочилари маълум қилинади. Эртақ, афсона, ривоят, достон, роман, ҳикоя, қиссада нақл қилинаётган воқеаларда, албатта, одамлар иштирок этади ва улар «қаҳрамон» деб юритилади. Адабиётнинг асосий объекти одам-инсон бўлгани боис адабиёт тўғрисидаги ҳар қандай баҳс-мунозара марказида ҳам «қаҳрамон», яъни одам-инсоннинг тимсоли туради. Санъатнинг аксарият турларининг, хусусан, сўз санъатининг барча муаммолари бевосита шу тимсол-рамзга боғланади. «Қаҳрамон» адабиётшунослиқда энг фаол қўлланадиган термин саналади. Адабиётшунослиқнинг барча илмий-назарий муаммолари «қаҳрамон»ни таҳлил қилиш ва шу асосда инсон дунёсини англаш, идрок этишга қаратилади. Бадиий асар саҳифаларидаги одам-инсон тимсоли «адабий қаҳрамон», «идеал қаҳрамон», «ижобий қаҳрамон», «салбий қаҳрамон», «замонавий қаҳрамон», «лирик қаҳрамон» сингари атамалар билан юритилади. Бу бадиий асарда инсон-одам рамзининг қайси жиҳатлари намоён бўлишига кўра белгиланади. Масалан, ғазал, рубоий, туюқ, сонет таҳлил қилинганда «лирик қаҳрамон» атамаси қўлланади. Роман, қисса, драма асарлари ҳақида сўз юритилганда «адабий қаҳрамон», «замонавий қаҳрамон», «тарихий шахс», «тарихий қаҳрамон» атамалари ишлатилади.

Инсоннинг адабиёт ва санъатдаги ўзига хос рамзи – «қаҳрамон» сўзи форс-тожикча бўлиб, қуйидагича изоҳланади: 1. Шижоати, довюраклиги, ботирлиги

² Ўша манба. Ж. III. –Т.: «Ўзбекистон илмий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006 –688 б. –83-бет.

³ Ўша манба. Ж. II. –Т.: «Ўзбекистон илмий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. –672 б. –379–380-бетлар.

билан шуҳрат қозонган, жонбозлик, мардлик қилиб, ўзини кўрсатган киши. 2. Бадиий асарнинг бош иштирокчиси бўлишига сабаб бўлган ёки унда асосий роль ўтказган шахс. 3. Умуман, бирор воқеа-ҳодиса ва шу қабилярнинг содир бўлишига сабаб бўлган ёки унда асосий роль ўйнаган шахс»¹. «Қаҳрамон – бадиий асарнинг бош иштирокчиси» дейилиши унчалик тўғри эмас. Чунки бадиий асардаги нафақат асосий, яъни «бош иштирокчи», балки ёндош ёки бир кўриниб «сахна»дан тушиб кетадиган эпизодик персонажлар ҳам «қаҳрамон» саналади. Масалан, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидаги Отабек, Кумуш, Ҳомид, Мирзакарим қутидор ҳам, номи асарнинг бир-икки ўрнида тилга олинган Тўйбека ёки Жаннат, қовоқ девона ҳам қаҳрамондир. Аммо улар воқеалардаги иштироки, сюжет «майдон»ида тутган ўрнига кўра, бир-биридан фарқ қилади.

Адабий асар қаҳрамони «персонаж» деб ҳам юритилади. «Персонаж» деганда асарнинг асосий қаҳрамонлари ҳам, ундаги бошқа иштирокчилар ҳам назарда тутилади. «Персонаж» латинча «persona» сўз бўлиб, «шахс», «сиймо» (рус тилида «лицо») деган маънони билдиради². Қадимда турли майдон томошаларида актёрлар юзига киядиган ниқоб «персона» дейилган. Кейинчалик айна сўз бадиий асардаги одамлар образига нисбатан қўлланила бошлаган³.

Адабиётшуносликка оид айрим манбаларда бадиий асарда иштирок этувчи барча қатнашчилар: асосий қаҳрамон ҳам, иккинчи даражали қаҳрамонлар ҳам, характер, тип даражасидаги қаҳрамонлар ҳам «персонаж» эканлиги қайд қилинади⁴. Баъзи манбаларда эса «персонаж» асарнинг иккинчи даражали иштирокчилари, сюжет воқеалари ривожда жиддий ўрин тутмайдиган, фаол иштирок этмайдиган қатнашчилардир, дейилади⁵.

Бадиий асардаги «қаҳрамон» инсоннинг сўзлар воситасида гавдалантирилган рамзи, нухасидир. Чунки бадиий асар ўзига хос ойнага айланиб, қаҳрамон тимсолида инсоннинг хатти-ҳаракати, кечмиш-

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. В. –Т.: «Ўзбекистон илмий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. –592 б. –272-бет.

² Словарь иностранных слов. –8-е. изд., стрелитип. –М.: «Русский язык», 1981. –624 с. с. –383.

³ Большой иллюстрированный словарь иностранных слов: 17000 слов. –М.: Русские словари: АСТ: Астрель, 2007. –957 с. –с. 592.

⁴ Ҳотамов Н. Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: «Ўқитувчи», 1983. – 376 б. – 243-бет.

⁵ Литературный энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1978. – 752 с. – 276.

кечирмишларини акс эттириб, унинг ҳис-туйғулари, кувонч-изтиробларини аён қилади. Китоб саҳифаларидаги одамларнинг хатти-ҳаракати, кечинмалари бошқаларга, албатта, таъсир этади. Чунки бунда ўқувчи ҳаётнинг турфа хил ҳодисаларида иштирок этаётган бошқа кишиларда ўз «шаҳси»ни ҳис қилади. Айни ҳолат одамларнинг нафақат ҳаёт тўғрисидаги, балки ўзининг феъл-атвори хусусидаги тасаввурини ҳам кенгайтириб, уларни маънан-руҳан улғайтиради. Одам эса айни ташқи омиллар таъсирида ўзини англашга, ҳис қилишга интилади. Санъат ва адабиётдаги турли шакл, рамзлар унинг ана шу эҳтиёжини қаноатлантиришга имкон беради. Кишилар шу боисдан Ҳеракл, Алпомиш, Рустам сингари афсонавий қаҳрамонларга ҳам, эртак, дoston, роман, қисса, ҳикоя, ривоятлардаги ҳаётий персонажларга қизиқиш билан қараб, уларни ўзларига яқин олишади. Чунки бу қаҳрамонларда ён-веридаги кишиларга хос хусусият, белги-аломатларни, ўхшаш жиҳатларни кўришади. Нафақат реалистик, балки эртак, дoston қаҳрамонларининг ҳам одам, жонли мавжудот сифатида таассурот уйғотиши инсон тафаккурининг ташқи оламини рамзлар асосида идрок этиши натижасида пайдо бўлади. Инсоннинг онги ва ҳиссиётлари ҳодисаларнинг ўзини эмас, балки уларнинг рамзини қабул қилади. Шунинг учун қадимги эртак, дostonларда девлар, парилар тўғрисида сўз юритилиб, кишиларнинг ёвуз кучлар билан тўқнашуви, олишуви ва улардан устун келиши ҳикоя қилинади. Афсона, ривоятларда тоғ-тошлар ўрнидан кўчиб, дарёлар ўзанини ўзгартириб, одамлар измига бўйсунгани айтилади. Аслида эса бу каби воқеалар ҳаётда ҳеч қачон юз бермайди. Лекин одамлар шундай бўлишини истайди ва уларни ҳаёлан тасаввур қилади. Шу боис борликдаги жамики нарса-ҳодиса митти нусха – рамзларга айланиб, кишиларнинг кўнгил кўзида аксланади. Ҳар бир одам ўзининг ҳаёли кудрати билан саратон чоғида қаҳратон кишни, дов-дарахт барг тўккан кузда баҳорни худди кўз ўнгида тургандай тасаввур қилади. Инсоннинг борлиқни рамзлар орқали кўра олиши ва уни хотирасида сақлаши унга бекиёс имкониятлар беради.

«Адабий қаҳрамон» – одам-инсоннинг ижодкор ҳаёл, тасаввуридаги акси, инъикоси. Зевс, Прометей, Алпомиш, Манас каби афсонавий қаҳрамонлар халқ тафаккурининг «маҳсули» бўлса, Рустам ва Суҳроб Фирдавсийнинг, Хусрав ва Дилором Низомий Ганжавийнинг, Фарҳод ва Ширин Алишер Навоийнинг, князь Мишкин ва Родион Раскольников Фёдор Достоевскийнинг, Анна Каренина ва

Андрей Болконский Лев Толстойнинг, Отабек ва Кумуш Абдулла Қодирининг, Қобил бобо ва Туробжон Абдулла Қаҳҳорнинг хаёл-тасаввурдаги инсондир. Шунинг учун бу адабий қаҳрамонларда кишиларга хос сифат, хусусиятлар гавдалантирилган. Уларнинг қувонч-ташвишлари, ўй-кечинмаси бошқаларнинг онгу тафаккури, ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатади.

Адабий қаҳрамонлар ўзининг муайян жиҳатлари, характери хусусиятлари билан хаёл-тасаввурда кишиларнинг ўз ҳаётини, таниш-билишлари, кўрган, кузатган одамларини жонлантиради. Шу боисдан адабий қаҳрамонлар «образ» деб юритилади. «Образ» славянча сўз бўлиб, «чизиб ўйиб, йўниб шакл ясамоқ» деган маънони билдиради. «Образ» қуйидагича маъноларда қўлланади: 1. Шакл, кўриниш; 2. Бирор бир нарса-ҳодиса тўғрисидаги жонли, кўргазмали, хаёлий тасаввур; 3. Адабиёт ва санъатда: ҳодисаларнинг муайян шаклга солиниб, ўзига хос бадий гавдалантирилган умумий ифодаси; 4. Бадий асарда: тип, характер. 5. Бирор бир нарса-ҳодисанинг тартиби, йўналиши; ҳаёт тарзи. 6. Бут, санам.¹

«Образ» сўзининг ушбу маъно қирралари умумлаштирилса, у нарса-ҳодисаларнинг хаёл-тасаввурда акс этган сурати эканлиги аён бўлади. Аммо санъат ва адабиёт асарлари ҳаёт ҳодисаларининг оддий инъикосидан иборат эмас. Агар эртак ёки ҳикоя одамлар ҳаётининг одатдаги баёни бўлганида эди, улар кимларнингдир бошидан кечирганлари нақли бўлиб қоларди. Шунинг учун И. Тургеневнинг «Муму», Р. Тҳакурнинг «Нур ва соялар», А. Қаҳҳорнинг «Анор» ҳикоялари муайян кишиларнинг таржимаи ҳоли эмас, балки инсон қисмати чигаллиги, ҳаёт ҳамиша зиддиятларга тўла эканлиги хусусида ўйлантиради. Шу боисдан ўқувчилар ушбу ҳикоялардаги Герасим, Шошибушон, Туробжон каби қаҳрамонларга худди энг яқин кишисидай ачинади, изтиробга тушади.

Адиб, шоир учун ҳаётдаги одамлар ҳайкалтарош танлаган тошга ўхшайди. Ҳайкалтарош ғадур-будур харсанг тошни ўйиб, йўниб, унга ўз хаёл, тасаввурини сингдириб, уни ажабтовур шаклга айлантиради. Адабий қаҳрамонлар ҳам ижодкорнинг хаёл, тасаввуридан улғайиб чиқади ва бошқаларни ҳаётнинг муайян ҳодисалари ичига олиб киради. Қисмати Абдулла Қаҳҳорнинг Қобил

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка. 70.000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-изд., испр. – М.: Рус. яз., 1990. – 917 с. – С. 433.

бобо («Ўғри»), Сотиболди («Бемор»), Унсин («Даҳшат») каби қаҳрамонларидан чигалроқ, фожеалироқ одамлар ҳаётда кўп. Аммо улар бошқаларни адиб яратган қаҳрамонлар даражасида ачинтирмайди, изтиробга солмайди, ҳаяжонлантирмайди.

Адабий қаҳрамонлар воқеликдан олингани боис эмас, балки ижодкорнинг хаёл-тасавури асосида ижод қилингани туфайли ўқувчида муайян кайфият ҳосил қилади. Китобхон ёзувчи яратган қаҳрамонларни эътибор қилишга муносиб инсон, энг яқин кишиси сифатида тасаввур қилади ва шунинг учун уларга бефарқ бўлолмайди: ё ачинади ёки нафратланади. Чунки бу қаҳрамон унга ён-веридаги одамлардан кўра бошқачароқ кўринади. Адабий қаҳрамоннинг айна хусусияти унинг ўй-кечинмалари, кечмиш-кечирмишларининг кучайтириб, бўрттириб гавдалантирилганидан келиб чиқади. Одатдагидан бошқача кўринган ҳар қандай нарса-ҳодиса эса беихтиёр эътиборни тортади. Унда аллақандай сир бордай туюлади. Ҳайкалтарош оддий харсангга жозиба, кўрк киритгани каби адиб ҳам ҳўкизини ўғри урган чол («Ўғри»), бошқоронғи хотинига анор топиб беролмаган эр («Анор»), эрки, озодлиги учун интилган ёш келинчак («Даҳшат»)нинг аҳволини таъсирчан гавдалантириб, асаридаги айрим қаҳрамонларга нисбатан ҳамдардлик, хайрихоҳлик, баъзиларига нисбатан ғазаб, нафрат ҳиссини уйғотади. Адабий қаҳрамонларнинг бошқаларда бундай муносабат уйғотиши уларнинг ижодкорона хаёл-тасаввур орқали «ўйиб, йўниб ясалгани»ни билдиради. Адабий асарда кишилар шунчаки гавдалантирмасдан, уларнинг муайян хусусият, ҳаракатларига алоҳида эътибор қаратилгани боис улар «образ» деб юритилади. Чунки битта қаҳрамонда муайян замон ва маконда ўнлаб, юзлаб кишиларнинг кечмиш-кечирмишлари, характери хусусиятлари мужассамлашади. Шунинг учун адабиётшунос Баҳодир Саримсоқов: «образ» сўзи «кесмоқ», «йўнмоқ» каби маъноларни ифодаловчи «резить» сўзидан эмас, балки «пайдо қилмоқ», «тасвирламоқ» маъноларини ифодаловчи «разить», «образить» сўзидан олингани ҳақиқатга яқиндир. Бу талқиннинг тўғрилиги яна шунда ҳам аён бўладики, араб тилидаги «бадеъ» сўзининг маъноси «ижод қилмоқ» кабилардан иборат экан, «образ» сўзининг ҳам «пайдо қилмоқ», «яратмоқ» эканлиги айна ҳақиқатдир. Чунки бадиийликнинг моҳиятини

воқеликни образлар воситасида инъикос эттириш ташкил этади. Шу боис ҳам бадийлик – образ, образлилик демакдир»¹ дейди.

Ижодкорнинг узоқ ҳаётини кузатишлари асосида яратилган қаҳрамонда муайян замон ва макондаги кишиларнинг ўзига хос ҳаёт тарзи ифодаланади. Айни чоғда ижодкор қаҳрамоннинг ўй-кечинмаси, мақсад, интилишларида ўзининг ҳаётга қарашлари, орзу-умидларини гавдалантиради. Адабий қаҳрамоннинг бу каби хусусиятлари унинг ҳаётдаги муайян одамнинг оддий бир нусхаси эмаслигини тасдиқлайди. Шунинг учун ҳам Робиндранат Тҳакур «Адабиёт воқеликнинг аниқ инъикоси эмас. Фақат адабиёт эмас, санъатнинг бирорта соҳаси ҳам табиатга шунчаки тақлид эмас. Табиатда биз аниқ кўриниб турган нарсаларга ишонамиз, адабиёт билан санъатда эса аниқ-равшан бўлмаган нарсалар кўз олдимизда ҳақиқатдай намоён бўлади... Адабиёт таништирмакчи бўлган нарсаларини бизга тайёр ҳолда, яъни барқарорликни сақлаб, ортиқча нарсаларни улоқтириб ташлаб, кичикни янада кичрайтириб, каттани янада катталаштириб, нуқсонларни тўлдириб, пўкни пишитиб тақдим қилади. Табиатнинг холис, мўл-кўл ҳодисалари олдида ақл нимага интилса, адабиёт шуни бажо келтиради. Ақл табиат кўзгуси бўлмагани сингари адабиёт ҳам табиат кўзгуси эмас. Ақл табиат ҳодисаларини тушуниб бўладиган ҳолатга келтиради, адабиёт тушуниб бўладиган бу ҳодисаларни бадий образлар ҳолига келтиради... Ақлнинг яратган нарсалари бизнинг ўзимизга зурур, адабиётнинг яратган нарсалари эса ҳаммининг ҳузур қилиши учун зарур» дейди¹.

Киши нимадандир ҳузур қилиши ёки аксинча бўлиши учун эса у аввало ўша нарсадан таъсирланиши керак. Адабий асарларда одамлар ҳаёти, уларнинг ўй-кечинмалари, дуч келган муаммолари воқеликнинг ўзидагидан бошқачароқ кўрсатилади. Шу боисдан кишиларнинг адабий асардаги кўриниши, қиёфаси хусусида сўз юритилганда «Адабиёт ва санъат воқеликни образлар воситасида акс эттирар экан, ҳар бир асарда тасвирланган нарса, предмет ёки иштирок этувчи шахслар кенг маънода образ дейилади. Аммо шунга қарамай, образ термини адабиёт ва санъатда бирмунча чегараланган маънода – инсонга нисбатан қўлланилади. Образ термини худди шу маънода адабиёт ва санъатда

¹ Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. –Тошкент, 2004. –128 б. –8-бет.

¹ Тагор Р. Асарлар. Саккиз томлик. 8-том. –Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1965. –360 б. –267-бет.

образлилик тушунчасининг энг муҳим, энг ўзак қисмини ташкил этади» дейилади².

Эпик ва драматик асарларда, лирик асарлардан фарқли ҳолда, муайян кишиларнинг ҳаёти, кечмиш-кечирмишлари тўғрисида сўз юритилади ва улар «адабий қаҳрамон», «персонаж», «характер», «эпизодик қаҳрамон» деб юритилади. Адабиётдаги инсон образига нисбатан қўлланиладиган «персонаж», «қаҳрамон», «характер», «тип», «иштирокчи» кабилар маъно-мазмунга кўра, ўзаро фарқ қилади. Аммо уларнинг барчаси ҳаётдаги одамларнинг айни нусхаси, ўхшаши сифатида эмас, балки муаллифнинг мақсадига мувофиқ яратилади. Кишиларнинг бадиий асарлардаги рамзини «қаҳрамон» дейиш, бир қарашда, унчалик тўғри эмасга ўхшайди. Чунки «қаҳрамон» сўзи ижобий маънони ифодалайди. «Алпомиш» достонидаги Алпомиш, Қоражон ёки «Ўткан кунлар» романидаги Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожи образларига нисбатан «қаҳрамон» сўзини бемалол қўлласа бўлади. Аммо ушбу асарларда яна шундай одамлар образи ҳам борки, уларнинг бутун хатти-ҳаракати, қилмиш-қидирмиши ёвузлик, қаллоблик, пасткашлик, тубанликдан иборат. Уларни «қаҳрамон» эмас «қабих» дейиш айни ҳақиқат бўлади. Адабиётшуносликда азалдан эртақлардаги ялмоғизлар ҳам, дostonлардаги ёвуз девлар ҳам «қаҳрамон» деб келинади. Ёки Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясида кекса Қобил бобо хўкизи йўқолганида амин ва бошқа амалдорлар хузурига ёрдам сўраб боргани хусусида сўз юритилади. Амин эса «Қобил бобо рўпара бўлганда оғзини очмасдан қаттиқ кекиради, кейин бақбақасини осилтириб, чинчалоғини иккинчи бўғинигача бурнига тикиб кулади. Сўнг чинчалоғини этигининг тагига артиб: «Йўқолмасдан илгари бормиди? Ўзи қайтиб келмасмикин? Биров олиб кетса, қайтиб кела бер, деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? Йиғланмасин»¹ деб кекса чолни масхара қилади. Яна шундай асарлар борки, улардаги иштирокчилардан ҳеч бирида эзгу ният, бошқаларга наф, манфаат келтирадиган хатти-ҳаракат кўринмайди. Н.Гоголнинг «Ревизор» комедияси, Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» қиссаси шундай асарлар сирасига киради ва улар жаҳон

² Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Т.: «Ўқитувчи», 1983. –219-бет.

¹ Қаҳҳор А. Асарлар. Беш жилдлик. 1-жилд. Сароб: Роман. Ҳикоялар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 336 б. –292-бет.

адабиётининг мумтоз асарлари қаторида туради. Навоийнинг Фарҳод ва Ширин, Искандари, Ф.Достоевскийнинг князь Мишкини каби «Ревизор»даги Хлестаков, «Судхўрнинг ўлими»даги Исмаи қори (Қори ишкамба)нинг ҳам «қаҳрамон» дейилиши, яъни бир-бирига ўт билан сувдай тескари кишилар образининг адабиётшунослиқда айнаи бир хил термин билан юритилиши ҳали ўрганилиши, аниқлаштирилиши зарур муаммолар борлигини билдиради. Албатта, Хлестаков, Қори ишкамба ёки «Ўғри» ҳикоясидаги аминга нисбатан «қаҳрамон» сўзи киноя маъносида қўлланади. Эзгулик тарафдори бўлиб, шу йўлда интилганлар образи «қаҳрамон» дейилиши мантиққа мос келади. Лекин ёвузлик, қаллоблик, бошқаларга озор етказишни касб қилган кимсалар образига нисбатан ҳам айнаи термин қўлланиши ғалати туюлади. Адабиётшунослиқда эртақ, дostonлардаги ёвуз ялмоғиз, одамхўр дев, золим қароқчи, ҳикоя, романлардаги амин («Ўғри»), Ҳомид, Содиқ, Мутал («Ўткан кунлар») кабиларга нисбатан «қаҳрамон» эмас, бошқа бир термин қўлланса, бадий асарлардаги инсон образини таҳлил, талқин этишда муайян аниқлик юзага келади. Бу мулоҳаза, албатта, адабиётдаги инсон образини «оқ» ва «қора»га ажратиб таҳлил қилиш тўғри эмас, деган эътирозни туғдиради. Лекин айнаи масала ўйлаб кўришга, мушоҳада юритиб, муҳокама қилишга арзийдиган муаммо. Бунинг учун аввало хорижий, хусусан, инглиз, француз, немис, испан, япон, хитой адабиётшунослигида бадий асарлардаги турли характердаги инсонлар образи қандай талқин қилиниши, уларга нисбатан қанақа термин қўлланишини ўрганиш лозим. Арасту ҳам «Санъаткорлар муайян шахсларни тасвирлайдилар, улар эса яхши ёки ёмон бўлиши мумкин. Негаки шахсларнинг қандайлиги шу билан белгиланади, зеро, ҳамма одамлар характерларидаги илллати ёки фазилати жиҳатидан фарқланадилар. Улар биздан яхшироқ ёки биздан ёмонроқ ёки ҳатто, биздек бўладилар»¹. Шундай экан, адабий асарлардаги турли кишилар тимсолларини ўзига хос ва мос термин билан аташ мақсадга мувофиқдир. Асар иштирокчиларини «ижобий» ва «салбий»га ажратганда ҳам «қаҳрамон» сўзи қўлланади. Шунинг учун таснифлашнинг бу усули ҳам ўзини тўла оқламайди. Чунки «салбий қаҳрамон» дейилганда ёвузлик, зўравонлик, қаллоблик, фирибгарчилик, алдамчилик, сотқинлик каби инсонликка ёт иллатлар ҳам қаҳрамонликдир, деган маъно англашилади.

¹ Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. –152 б. –9-бет.

² Литературный энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1987. – 752 с. –с.481 – 482.

Адабий асарда «қахрамон», «персонаж», «характер», «тип» дейиладиган образлар ўзаро бирлашиб, инсон ҳаётининг муайян манзарасини ҳосил қилиб, кишилар ўртасидаги муносабатлар мураккаблигини кўрсатади. Улар ўзининг маълум бир замон ва маконда ҳаракат қилиши, муайян қиёфа-кўриниши, ўзаро мулоқоти билан ҳаётдаги одамларнинг айна акси сифатида тасаввур уйғотади. Асар сюжетидаги айрим иштирокчилар «характер», «тип» ҳам дейилади. Аммо барча персонажлар ҳам «характер», «тип» бўла олмайди. Масалан, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи, Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романидаги Раҳимжон Саидий характер даражасига кўтарилган адабий қахрамон саналади. Улар «образ» деб ҳам юритилади. “Характер” мақомидаги адабий қахрамоннинг «образ» дейилиши унинг мавқеини пасайтирмайди. Чунки «характер» адабий қахрамоннинг мукамал, тўлақонли кўринишидир. «Характер» инсоннинг адабий асардаги муайян қиёфаси ҳамда умумлашган кўринишдаги тасвиридир². Манбаларда ҳам «образ» характерга нисбатан кенг тушунча эканлиги, ҳар қандай образ характер бўла олмаслиги, лекин ҳар қандай характер образ саналиши таъкидланади².

Адабий асарлардаги инсон образида аввало муайян ғоя талқин қилинади. Чунки ижодкор ўзининг мавжуд воқеликка муносабатини адабий қахрамонлари орқали ифода қилади. Шу мақсадда улар яшаётган, ҳаракат қилаётган замон ва маконни маълум қилиб, персонажларнинг портретини чизади. Уларнинг ўзаро муносабатларига эътибор қаратиш учун мулоқотларини баён этади. Қахрамонларнинг таъсирчан образини гавдалантириш мақсадида табиат манзарасини чизиб, улар турган макон кўриниши, ундаги нарса-буюмларни маълум қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. –152 б. –9-бет.
2. Большой иллюстрированный словарь иностранных слов: 17000 слов. –М.: Русские словари: АСТ: Астрель, 2007. –957 с. –с. 592.
3. Достоевский Ф.М. Возвращение человека. –М.: «Советская Россия», 1989. –560 с. –с. 7.

³ Проблемы теории литературы. –М.: «Наука», 1958. –354 с. – с. 125.

4. Жойс Ж. Навқирон санъаткорнинг сийрати. – «Жаҳон адабиёти» журнали, 2007 йил, 3-сон. 3–98-бетлар. –79-бет.
5. Литературный энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1978. – 752 с. – 276.
6. Литературный энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1987. – 752 с. – с.481 – 482.
7. Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 14-том. –Т.: “Фан”, 1998. –304 б. –113-бет.
8. Navoiy A. Nayrat ul-abror. –Т.: G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. –392 b. –19-bet.
9. Ожегов С. И. Словарь русского языка. 70.000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-изд., испр. – М.: Рус. яз., 1990. – 917 с. – С. 433.
10. Проблемы теории литературы. –М.: «Наука», 1958. –354 с. – с. 125.
11. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. –Тошкент, 2004. –128 б. –8-бет.
12. Словарь иностранных слов. –8-е. изд., стереотип. –М.: «Русский язык», 1981. –624 с. с. –383.
13. Тагор Р. Асарлар. Саккиз томлик. 8-том. –Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. – 360 б. –297-бет.
14. Тагор Р. Асарлар. Саккиз томлик. 8-том. –Т.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. – 360 б. –267-бет.
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. II. –Т.: «Ўзбекистон илмий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. –672 б. – 231-бет.
16. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. V. –Т.: «Ўзбекистон илмий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. –592 б. – 272-бет.
17. Ўша манба. 45-бет.
18. Ўша манба. Ж. II. –Т.: «Ўзбекистон илмий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. –672 б. –379–380-бетлар.
19. Ўша манба. Ж. III. –Т.: «Ўзбекистон илмий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. –688 б. –83-бет.
20. Фалсафа: қомусий луғат. –Т.: «Шарқ», 2004. –496 б. –165–166-бетлар.
21. Фитрат А. Танланган асарлар. Ж. IV. Дарслик, ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. –Т.: «Маънавият», 2006. –336 б. –13-бет.
22. Қахҳор А. Асарлар. Беш жилдлик. 1-жилд. Сароб: Роман. Ҳикоялар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. –336 б. –292-бет.

23. Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. –Т.: «Чўлпон», 1992. –469 б. –195-бет.
24. Ҳотамов Н. Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: “Ўқитувчи”, 1983. – 376 б. – 243-бет.
25. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Т.: «Ўқитувчи», 1983. –219-бет.

